

Instytut Wymiaru Sprawiedliwości

Orzecznictwo sądów konstytucyjnych krajów Unii Europejskiej
wobec orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości
Unii Europejskiej i jego wdrażanie przez te organy.
Republika Włoska

dr Katarzyna Jachimowicz

Prawa podstawowe
Warszawa 2021

Spis treści

1. Uwagi wprowadzające	5
2. Orzecznictwo Sądu Konstytucyjnego w sprawach odnoszących się do badania zgodności z Konstytucją Republiki Włoskiej prawa pierwotnego i prawa wtórnego Unii Europejskiej	9
3. Wyroki Sądu Konstytucyjnego w zakresie powoływania orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej i ocena tej linii orzeczniczej	13
3.1. Wprowadzenie	13
3.2. Wyrok w sprawie E.N.E.L. z 1964 r.	14
3.3. Wyrok w sprawie Frontini z 1973 r. oraz wyrok w sprawie Industrie Chimiche Italia Centrale z 1975 r.	15
3.4. Wyrok w sprawie Simmenthal z 1978 r.	16
3.5. Sprawa Granital z 1984 r.	17
3.6. Orzecznictwo włoskiego Sądu Konstytucyjnego po 1984 r.	20
4. Zakończenie	21
Bibliografia	25

1. Uwagi wprowadzające

Od momentu zainicjowania procesu integracji europejskiej w 1951 r. żywo dyskutowano o konstytucyjnych podstawach obecności Republiki Włoskiej we Wspólnotach Europejskich. Ponieważ twórcy Konstytucji Republiki Włoskiej z 27 grudnia 1947 r.¹ nie przewidzieli członkostwa Włoch w powstających strukturach, to doktryna prawa konstytucyjnego oraz Sąd Konstytucyjny² wywiodły takie podstawy z odpowiedniej interpretacji art. 11 Konstytucji RW. Tym samym uznano, że nie ma potrzeby dokonywania zmian w tekście ustawy zasadniczej³. Wprawdzie intencją twórców tej konstytucji było to, by Włochy na podstawie art. 11 Konstytucji RW mogły przystąpić do Organizacji Narodów Zjednoczonych⁴, to jednak przepis ten stał się włoską „klauzulą europejską”. Uznano bowiem za wystarczające to, że przepis ten przewiduje wprost, iż Włochy, na zasadach wzajemności z innymi państwami, mogą dopuścić do ograniczeń swojej suwerenności, jeśli jest to konieczne „dla ładu, który zabezpieczy pokój i sprawiedliwość między Narodami”. Tytułem podsumowania tego wątku można jeszcze dodać, że problem konstytucyjnych podstaw przynależności do struktur europejskich rozwiązano dość szybko. Już bowiem w wyroku nr 14 z 1964 r.⁵ CC uznał, że art. 11 Konstytucji RW jest wystarczającą podstawą do tego, by Włochy mogły ograniczyć swoją suwerenność na skutek akcesji do Wspólnot Europejskich, choć przepis ten literalnie nic na ten temat nie mówi.

¹ Konstytucja Republiki Włoskiej z 27 grudnia 1947 r., (według stanu prawnego na dzień 1 stycznia 2004 r.), źródło: Konstytucja Włoch, tłum. Z. Witkowski, Warszawa 2004, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/wlochy.html> (dostęp: dnia 2 stycznia 2022 r.), dalej jako Konstytucja RW. Wszystkie tłumaczenia, z wyjątkiem cytowanych w tekście przepisów Konstytucji Włoskiej, pochodzą od autorki.

² Corte Costituzionale, dalej jako CC.

³ Hasło o dostosowywaniu prawa wewnętrznego do prawa UE: *Adattamento del diritto interno al diritto UE*, w: *Enciclopedia Treccani*, <https://www.treccani.it/enciclopedia/adattamento-del-diritto-interno-al-diritto-ue/> (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).

⁴ Przepis ten powstał z myślą o przyjęciu Włoch do Organizacji Narodów Zjednoczonych, której umowa założycielska przewiduje przyjmowanie aktów Rady Bezpieczeństwa wywołujących wiążące skutki prawne dla państw członkowskich. Podaję za: C. Curti Gialdino, *In tema di limiti fondati sul diritto europeo e sul diritto internazionale all'ammissibilità del referendum relativo ad una iniziativa legislativa popolare. Audizione formale, Camera Dei Deputati. III Commissione (Affari esteri e comunitari) Seduta del 15 gennaio 2019, s. 3*, https://www.camera.it/application/xmanager/projects/leg18/attachments/upload_file_doc_acquisiti/pdfs/000/000/642/Contributo_prof._Curti_Gialdino.pdf (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).

⁵ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 14 z 24 lutego 1964 r. w sprawie Flaminio Costa przeciw E.N.E.L (GU nr 67 z 14 marca 1964 r.) https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?param_ecli=EC-LI:IT:COST:1964:14 (dostęp: 23 stycznia 2022 r.); dalej jako wyrok nr 14 z 1964 r.

W Konstytucji RW, w konsekwencji milczenia na temat integracji europejskiej, początkowo nie znalazło się także rozstrzygnięcie co do pozycji, jaką zajmować miał nowy porządek prawny. Z czasem jednak wyraźne odniesienie do prawa wspólnotowego pojawiło się we włoskiej ustawie zasadniczej, choć nastąpiło to dopiero w 2001 r., po reformie tytułu V Konstytucji RW „Regiony, prowincje, gminy”. Wówczas w art. 117 w ust. 1 zapisano, że „władza ustawodawcza jest sprawowana przez państwo i przez regiony z zachowaniem postanowień Konstytucji, a ponadto uwarunkowań wynikających z prawa wspólnotowego oraz ze zobowiązań międzynarodowych”⁶. Dyspozycja zawarta w tym przepisie jest bardzo wymowna, ponieważ zawiera wyraźne uznanie nadrzędności prawa wspólnotowego⁷.

Zanim jednak taka dyspozycja została wprost wyrażona w Konstytucji RW, CC przez długi czas szukał „modus vivendi na wypadek konfliktu pomiędzy normami prawa wspólnotowego a normami prawa krajowego”⁸, by ostatecznie stać się strażnikiem doktryny zwanej *controlimiti*. Ogromnym wyzwaniem (zresztą wciąż aktualnym) okazało się wypracowanie reguł pozwalających na rozwiązywanie kolizji między porządkiem włoskim i europejskim, a ściślej biorąc – pogodzenie ze sobą zasad nadrzędności Konstytucji RW z zasadą prymatu prawa wspólnotowego. Problem w ułożeniu relacji z Trybunałem Sprawiedliwości w Luksemburgu⁹ i zaakceptowanie przez CC zasady nadrzędności¹⁰ był tak duży, że przyczynił się nawet do niechlubnej włoskiej praktyki zbyt powolnego implementowania prawa wspólnotowego¹¹.

Ponieważ przez pół wieku (jak wspomniano – aż do 2001 r.) Konstytucja RW milczała na temat miejsca prawa wspólnotowego w porządku prawnym tego państwa, CC zaproponował taką interpretację przepisu art. 11 Konstytucji RW, aby mógł on odegrać kluczową rolę w dostosowywaniu włoskiego systemu prawnego do prawa europejskiego. W istocie posłużył on jako konstytucyjna „osłona” dla ograniczeń suwerenności powstałych wskutek integracji europejskiej, a ściślej biorąc – wynikających z art. 249 Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską¹². To właśnie ten przepis został wykorzystany do zapewnienia skuteczności zasady pierwszeństwa, co dokonało się za sprawą utrwalonego orzecznictwa CC, który w pierwszej fazie wydawania orzeczeń w sprawach wspólnotowych orzekał w sprawach badających zgodność z konstytucją normy wewnętrznej niezgodnej z normą prawa wspólnotowego

⁶ Przepis ten został zmieniony przez art. 3 ustawy konstytucyjnej nr 3 z 18 października 2001 r., (GU nr 248 z 24 października 2001 r.).

⁷ Podaję za: *Giurisprudenza costituzionale*, http://leg15.camera.it/cartellecomuni/leg14/RapportoAttivitaCommissioni/testi/14/14_capo4_scho1.htm (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).

⁸ A. Gaca, Z. Witkowski, *Podstawy ustroju konstytucyjnego Republiki Włoskiej*, Toruń 2012, s. 292.

⁹ Dalej także jako ETS lub TSUE.

¹⁰ W pracy posługuję się zamiennie terminami: zasada pierwszeństwa, zasada nadrzędności i zasada prymatu – prawa europejskiego/wspólnotowego/unijnego. Także w pracach włoskich autorów zamiennie stosowane są te terminy (w oryginale: *principio del primato*, *principio di prevalenza*, *principio di preminenza*).

¹¹ Zob. A. Gaca, Z. Witkowski, *Podstawy...*, s. 292.

¹² Jest to „dzisiejszy” art. 288 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 47), który stanowi o bezpośrednim stosowaniu w prawie wewnętrznym, bez podejmowania wewnętrznych, krajowych procedur dostosowawczych, rozporządzeń unijnych. Podaję za: <https://www.treccani.it/enciclopedia/adattamento-del-diritto-interno-al-diritto-ue/> (dostęp: 16 stycznia 2022 r.).

mającą charakter bezpośredniej skuteczności (chodzi przede wszystkim o wyroki nr 183 z 1973 r.¹³ i nr 232 z 1975 r.¹⁴). W kolejnym etapie układania relacji z ETS i w odpowiedzi na jego wyroki CC pozwolił sądom powszechnym na bezpośrednie korzystanie z możliwości dawania pierwszeństwa stosowania norm wspólnotowych (wyrok nr 170 z 1984 r.), zawsze w „duchu otwartości”, wyrażonym w art. 11 Konstytucji RW oraz zgodnie z przewidzianą w nim możliwością dopuszczenia ograniczeń suwerenności¹⁵.

Co więcej, z czasem CC doszedł do przekonania, że pierwszeństwo stosowania powinno dotyczyć nie tylko norm prawa wspólnotowego bezpośrednio stosowalnych¹⁶, ale także tych, które takiego charakteru nie miały (wyroki nr: 129 z 2006 r.¹⁷ oraz 28 z 2010 r.¹⁸)¹⁹. To ostatnie ustępstwo wobec naczelnej zasady prawa europejskiego nastąpiło już generalnie po 2001 r. Nowe brzmienie art. 117 ust. 1 Konstytucji RW, nadane po rewizji z 2001 r., miało znaczący wpływ na zmianę postrzegania przez CC stosunku prawa krajowego do prawa wspólnotowego (o czym świadczą także inne wyroki, np. nr 406 z 2005 r.²⁰) i zaznaczyło nowy etap na drodze integracji dwóch porządków prawnych²¹.

Przy badaniu relacji między włoskim prawem krajowym a prawem wspólnotowym należy także zauważyć, że art. 134 Konstytucji RW wskazuje, iż CC ma generalną kompetencję do orzekania o zgodności z konstytucją aktów niższego rzędu, ale przepis ten nie przyznaje literalnie uprawnienia do rozstrzygania o zgodności z konstytucją umów międzynarodowych. Nie powstrzymało to jednak włoskiego Sądu Konstytucyjnego przed odegraniem „znaczącej roli w procesie stosowania norm unijnych w prawie wewnętrznym”²². Wykorzystał on do tego art. 80 Konstytucji RW, który stanowi, że „izby parlamentu udzielają w drodze ustawy upoważnienia do ratyfikacji traktatów międzynarodowych o charakterze politycznym lub które przewidują arbitraż albo postępowania sądowe, albo pociągają za sobą zmiany terytorium,

¹³ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 183 z 18 grudnia 1973 r. w sprawie Frontini (GU nr 2 z 2 stycznia 1974 r.), <https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=1973&numero=183>; (dostęp: 16 stycznia 2022 r.).

¹⁴ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 232 z 22 października 1975 r. w sprawie Industrie Chimiche Italia Centrale przeciwko Ministerstwu Handlu Zagranicznego (GU nr 293 z 5 listopada 1975 r.), <https://www.giurcost.org/decisioni/1975/0232s-75.html> (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

¹⁵ S. Cafaro, *La ratifica dei trattati internazionali. Una prospettiva di diritto comparato. Italia. Studio*, Bruxelles 2018, s. 5, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/625128/EPRS_STU\(2018\)625128_IT.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/625128/EPRS_STU(2018)625128_IT.pdf) (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).

¹⁶ Tzn. bezpośrednio stosowalne normy rozporządzeń lub mające bezpośredni skutek normy traktatowe lub normy innych aktów o tej samej randze, normy zawarte w dyrektywach, decyzjach oraz umowach międzynarodowych zawartych przez Wspólnoty Europejskiej, a potem Unię Europejską.

¹⁷ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 129 z 23 marca 2006 r. (GU nr 14 z 5 kwietnia 2006 r.), https://www.gazzettaufficiale.it/atto/corte_costituzionale/caricaDettaglioAtto/originario?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2006-04-05&atto.codiceRedazionale=006C0271 (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

¹⁸ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 28 z 25 stycznia 2010 r. (GU nr 5 z 3 lutego 2010 r.), <https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=2010&numero=28> (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

¹⁹ C. Curti Gialdino, *In tema...*, s. 4.

²⁰ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 406 z 24 października – 3 listopada 2005 r. (GU nr 45 z 9 listopada 2005 r.), https://www.gazzettaufficiale.it/atto/corte_costituzionale/caricaDettaglioAtto/originario?atto.dataPubblicazioneGazzetta=2005-11-09&atto.codiceRedazionale=005C1118 (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

²¹ *Giurisprudenza costituzionale...*

²² M. Urbaniak, *Sąd Konstytucyjny w Republice Włoskiej*, Toruń 2019, s. 75.

obciążenia finansowe lub zmianę ustaw”. Jak dodaje M. Urbaniak: „Ustawodawca dopuścił badanie konstytucyjności ustaw upoważniających do dokonywania ratyfikacji umowy międzynarodowej. Kompetencja ta wynika z roli sądów w zakresie kontroli konstytucyjności ustaw i ma charakter pośredni”²³. Tym sposobem CC uznał swoją kompetencję do badania zgodności z konstytucją norm prawa europejskiego – „przez filtr” ustaw implementujących traktaty europejskie (tj. ustaw wyrażających zgodę na ratyfikację). Może on uznać za niekonstytucyjną ustawę implementującą traktat, jeśli ten dopuszczałby stanowienie takich przepisów prawa europejskiego lub wykonywanie takich uprawnień (np. przez Trybunał Sprawiedliwości), które godziłyby w naczelne zasady porządku konstytucyjnego lub niezbywalne prawa człowieka, ponieważ przestrzeganie tych zasad i praw „jest warunkiem stosowania prawa UE we Włoszech” (postanowienie Sądu Konstytucyjnego nr 24 z 2017 r.²⁴)²⁵.

Dziś, po latach długiej batalii, włoski CC w sposób przyjazny odnosi się do prawa europejskiego i jego miejsca we włoskim porządku prawnym, choć występowanie z pytaniami prejudycjalnymi do TSUE stało się ostatnio okazją do wyraźniejszej manifestacji roli CC, jaką jest stanie na straży doktryny *controlimiti*, a tym samym – naczelnych zasad Konstytucji RW oraz gwarantowanego przez nią standardu ochrony praw człowieka.

²³ M. Urbaniak, *Sąd...*, s. 75.

²⁴ Postanowienie Sądu Konstytucyjnego nr 24 z 23 listopada 2016 (GU nr 5 z 1 lutego 2017 r.) w sprawie zainicjowanej wnioskami złożonymi przez Sąd Apelacyjny w Mediolanie oraz Sąd Najwyższy o zbadanie zgodności z Konstytucją art. 2 ustawy nr 130 z 2 sierpnia 2008 w sprawie ratyfikacji Traktatu z Lizbony z 13 grudnia 2007 r., <https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=2017&numero=24> (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

²⁵ Podaję za: C. Curti Gialdino, *In tema...*, s. 4.

2. Orzecznictwo Sądu Konstytucyjnego w sprawach odnoszących się do badania zgodności z Konstytucją Republiki Włoskiej prawa pierwotnego i prawa wtórnego Unii Europejskiej

Jak wskazano w literaturze:

kwestia dopuszczalności kontroli konstytucyjności aktów prawa wtórnego od lat stanowi przedmiot gorących sporów i nadal jest otwarta. Sądy konstytucyjne państw członkowskich UE stosują zasadniczo trzy kryteria kontroli aktów prawa unijnego z konstytucjami narodowymi [...]: prawa podstawowe jednostki, przekroczenie przez organy UE zakresu przyznanych kompetencji oraz zachowanie tożsamości konstytucyjnej państw członkowskich²⁶.

Kryteria te można odnaleźć także w orzecznictwie włoskiego Sądu Konstytucyjnego.

Począwszy od wydania wyroku nr 14 z 1964 r., CC stał na stanowisku, że z art. 11 Konstytucji RW wynika możliwość zawierania, pod pewnymi warunkami, traktatów o takim charakterze, jaki mają traktaty ustanawiające wspólnoty europejskie, tzn. mogące ograniczyć suwerenność Włoch. Włoski Sąd Konstytucyjny uznał zatem, że mogą one być inkorporowane (transponowane) do prawa włoskiego **w drodze ustawy zwykłej** (wyrażającej zgodę na ratyfikację traktatu, o czym była mowa wcześniej), bez potrzeby korzystania z ustawy konstytucyjnej²⁷. W kolejnych orzeczeniach CC potwierdzał to podejście, podkreślając, że w przeciwnym razie, tj. gdyby w przypadku każdego ograniczenia suwerenności, jakie przewiduje art. 11 Konstytucji RW, należało przyjmować ustawę konstytucyjną, to analizowany przepis zostałby pozbawiony znaczenia normatywnego (zob. w tym względzie wyrok nr 183 z 1973 r. w sprawie Frontini)²⁸.

²⁶ M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska, *Kontrola konstytucyjności prawa pochodnego UE w trybie skargi konstytucyjnej i pytań prawnych*, Wrocław 2015, s. 55, http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/64522/PDF/03_M_Jablonski_S_Jarosz_Zukowska.pdf (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).

²⁷ W gruncie rzeczy stały za tym jeszcze inne, praktyczne względy o charakterze politycznym – uchwalenie ustawy konstytucyjnej obarczone jest koniecznością uzyskania wysokiego poparcia politycznego, a zasiadające wówczas w parlamencie partie lewicowe bardzo silnie manifestowały swoją niechęć wobec postępującej integracji europejskiej. Obawiano się zatem, że ich sprzeciw uniemożliwiłby ratyfikację traktatów ustanawiających w latach 50. XX wieku poszczególne wspólnoty europejskie: Europejską Wspólnotę Węgla i Stali, Europejską Wspólnotę Gospodarczą i Europejską Wspólnotę Energii Atomowej. Zgodę na ratyfikację traktatów ustanawiających wymienione wspólnoty, podobnie jak zgodę na ratyfikację wszystkich następnych traktatów założycielskich i rewizyjnych udziela się we Włoszech w formie ustawy zwykłej.

²⁸ Podają za: *Giurisprudenza costituzionale*....

W wyroku nr 183 z 1973 r.²⁹ CC w sposób generalny odmówił sobie prawa dokonywania kontroli konstytucyjności rozporządzeń wspólnotowych, wskazując, że na mocy art. 134 Konstytucji RW może on jedynie dokonywać kontroli konstytucyjności ustaw i aktów z mocą ustawy – stanowionych zarówno przez państwo (Republikę Włoską), jak i regiony, a rozporządzenia do tego katalogu aktów prawnych nie należą. Sąd ten jednak zastrzegł, że mogą zaistnieć wyjątkowe przypadki, w których wspólnotowe prawo nie będzie skuteczne we włoskim porządku prawnym przez to, że naruszałoby podstawowe wartości wyrażone w Konstytucji RW, w tym prawa podstawowe³⁰.

Należy podkreślić za M. Claes³¹, że CC – przed wydaniem rozstrzygnięcia w sprawie Frontini – nie akceptował zasady bezpośredniego stosowania i nadrzędności prawa wspólnotowego (o czym jest mowa w następnym rozdziale). Orzekając w sprawie Frontini, CC przedstawił nowe spojrzenie na relacje między prawem wspólnotowym a krajowymi porządkami prawnymi, co pozwoliło na uznanie zasady prymatu prawa wspólnotowego, ale nie w stosunku do fundamentalnych zasad konstytucji.

W sprawie Frontini CC zastrzegł, że – w szczególnie uzasadnionych przypadkach – ma prawo do rozstrzygania w sprawach dotyczących zgodności prawa wtórnego z niektórymi fundamentalnymi zasadami włoskiego porządku konstytucyjnego oraz niezbywalnymi prawami osoby ludzkiej. Zastrzeżenie na swoją rzecz takiej kompetencji było konsekwencją „włoskiego spojrzenia” na stosunek do europejskiego porządku prawnego: prawo europejskie zostało włączone do porządku włoskiego na mocy ustawy inkorporującej Traktaty Rzymskie³² na podstawie art. 11 Konstytucji RW. Podczas gdy przepis ten może pozwolić prawu wspólnotowemu (pierwotnemu lub wtórnemu) na odstępianie od stosowania pewnych norm krajowych nawet w randze konstytucyjnej, to jednak nie może on zezwolić na naruszenie fundamentalnych zasad wyrażonych w Konstytucji RW³³.

Trzeba także zaznaczyć, że CC w wyrokach z lat 90. XX wieku wyraźnie orzekł, iż zasada supremacji prawa unijnego dotyczy także Konstytucji RW. Oznacza to do dziś, że w przypadku ewentualnej kolizji normy prawa Unii Europejskiej mają pierwszeństwo także przed Konstytucją RW (zgodnie z wyrokami nr 117 z 1994 r.³⁴ i 126 z 1996 r.³⁵), pod warunkiem jednak, że nie sprzeciwiają się temu tzw. kontrogranice (*controlimiti*), które z technicznego punktu

²⁹ Zob. pkt 9 uzasadnienia wyroku.

³⁰ M. Claes, *The National Courts' Mandate in the European Constitution*, Portland–Oregon 2006, s. 620.

³¹ M. Claes, *The National...*, przypis nr 246, s. 620.

³² Traktat ustanawiający Europejską Wspólnotę Gospodarczą z 25 marca 1957 r. został inkorporowany do prawa włoskiego w drodze ustawy nr 1203 z 14 października 1957 r. (*Legge 14 ottobre 1957, n. 1203. Ratifica ed esecuzione dei seguenti Accordi internazionali, firmati a Roma il 25 marzo 1957) Trattato che istituisce la Comunità europea [...]*), http://www.edizioneuropee.it/law/html/6/zn23_01_001.html (dostęp: 16 stycznia 2022 r.).

³³ Podaję za: M. Claes, *The National...*, s. 620.

³⁴ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 117 z 23-31 marca 1994 r. (GU nr 16 z 13 kwietnia 1994), <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1994/04/13/094C0370/s1> (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

³⁵ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 126 z 17-24 kwietnia 1996 r. (GU nr 18 z 30 kwietnia 1996), https://www.gazzettaufficiale.it/atto/corte_costituzionale/caricaDettaglioAtto/originario?atto.dataPubblicazioneGazzetta=1996-04-30&atto.codiceRedazionale=096C0614 (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

widzenia stanowią granice dla dopuszczalnych ograniczeń suwerenności, o których mowa w art. 11 Konstytucji RW (tak CC w wyrokach: 183 z 1973 r., 170 z 1984 r.³⁶, 232 z 1989 r.³⁷, 168 z 1991 r.³⁸, 284 z 2007 r.³⁹)⁴⁰.

Doktryna *controlimiti*, rozumiana jako ograniczenia zasady supremacji prawa Unii Europejskiej, pojawiła w orzecznictwie trybunałów konstytucyjnych kilku państw członkowskich, a do pierwszych należał włoski CC. W wyroku nr 183 z 1973 r. w sprawie Frontini CC dał się poznać jako organ sądowniczy, który od tego momentu będzie odgrywał ważną rolę w stawianiu „narodowego oporu”, używając do tego analizowanej tu doktryny⁴¹.

Jak pisze A. Bień-Kacała, doktryna *controlimiti*⁴² chroni

ustawę zasadniczą oraz cały porządek prawny przed naruszeniem podstawowych zasad ładu konstytucyjnego oraz praw człowieka. [...] ustala pewną przeszkodę w ograniczaniu suwerenności dopuszczonej art. 11 Włoskiej Konstytucji. Zakładany skutek polega na odmowie zastosowania unijnego uregulowania. Uwidacznia się w tym kontekście przyjęcie możliwości derogowania postanowień konstytucyjnych przez regulację unijną. Przy czym nie chodzi tutaj o uchylenie normy konstytucyjnej, lecz właśnie o jej niestosowanie⁴³.

Włoski CC dopuścił zatem kontrolę aktów prawa pochodnego z uwagi na naruszenie zasad konstytucyjnych i konstytucyjnego standardu ochrony praw człowieka, choć przez długi czas nie korzystał z przyznanego sobie uprawnienia. Stąd w literaturze włoskiej doktrynę *controlimiti* przez lata postrzegano jako leżącą na stole broń, z której się wprawdzie nie strzela, ale która jest gotowa do użycia⁴⁴. I chociaż „prawdopodobieństwo naruszenia praw podstawowych przez regulacje unijne jest raczej znikome”⁴⁵, a podstawowym „sposobem

³⁶ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 170 z 5 czerwca 1984 r. w sprawie Granital SpA przeciwko Amministrazione delle Finanze dello Stato, (GU nr 169 z 20 czerwca 1984), <https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=1984&numero=170> (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

³⁷ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 232 z 13-21 kwietnia 1989 (GU nr 18 z 3 maja 1989), <https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=1989&numero=232> (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

³⁸ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 168 z 8-18 kwietnia 1991 r. (GU nr 17 z 24 kwietnia 1991), https://www.gazzettaufficiale.it/atto/corte_costituzionale/caricaDettaglioAtto/originario?atto.dataPubblicazioneGazzetta=1991-04-24&atto.codiceRedazionale=091C0513 (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

³⁹ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 284 z 4 lipca 2007 (GU nr 28 z 18 lipca 2007 r.), <https://www.giurcost.org/decisioni/2007/0284s-07.html> (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

⁴⁰ C. Curti Gialdino, *In tema...*, s. 4.

⁴¹ F. Faraguna, *Alla ricerca dell'identità costituzionale tra conflitti giurisdizionali e negoziazione politica*, „Costituzionalismo.it” 2016, nr 3, s. 199.

⁴² Tzw. doktryna *counter-limits*. Więcej na jej temat i jej związku z art. 4 ust. 2 Traktatu o Unii Europejskiej (wersja skonsolidowana Dz.Urz. UE C 202 z 2016 r., s. 13) oraz klauzulą poszanowania tożsamości narodowej i ograniczenia zasady supremacji zob. E. Całka, *Zasada pierwszeństwa w prawie Unii Europejskiej. Wybrane problemy*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. 25, s. 51 i nast.

⁴³ A. Bień-Kacała, Recenzja: Kamila Doktor-Bindas, *Wpływ prawa Unii Europejskiej na system źródeł prawa Republiki Włoskiej*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2013, ss. 294, „Toruńskie Studia Polsko-Włoskie” 2014, t. 10, s. 235.

⁴⁴ P. Faraguna, *Alla ricerca...*, s. 198. Autor ten przywołuje także określenie innego badacza, który taką postawę sądu konstytucyjnego (w tym przypadku niemieckiego) przyrównuje do psa, który szczeka, ale nie gryzie. Zob. P. Faraguna, *Alla ricerca...*, przypis nr 14, s. 201; C.U. Schmid, *All Bark and No Bite: Notes on the Federal Constitutional Court's 'Banana Decision'*, „European Law Journal” 2001, nr 1, s. 95 i nast.

⁴⁵ M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska, *Kontrola...*, s. 74.

rozwiązywania konfliktów na poziomie konstytucyjnym jest tzw. interpretacja zgodna⁴⁶, to jednak, kiedy CC dostrzegł ryzyko takiego naruszenia, nie zawahał się tej broni użyć (chodzi przede wszystkim o tzw. sprawę Taricco).

Na straży kontrograniczeń stoi wyłącznie CC, a nie sądy powszechne⁴⁷. Jak wskazano we wstępie, CC ma prawo do orzekania o niekonstytucyjności ustawy inkorporującej traktat w tej części, w której zezwalałaby ona na stanowienie norm prawa unijnego naruszających fundamentalne zasady włoskiego prawa konstytucyjnego i niezbywalne prawa człowieka, ponieważ przestrzeganie tych zasad i praw jest właściwie warunkiem *sine qua non* stosowania prawa unijnego we Włoszech⁴⁸. I właśnie w takim sensie włoski CC wypowiedział się w sposób ostateczny w sprawie Taricco, stwierdzając, że zastosowanie normy prawa unijnego powodowałoby naruszenie jednej z naczelných zasad włoskiego prawa konstytucyjnego, jaką jest zasada określoności materialnego prawa karnego (wyrok nr 215/2018)⁴⁹. Doktryna kontrograniczeń przez długi czas była tylko „psem, który czeka, ale nie gryzie”; narzędziem argumentacyjnym w gruncie rzeczy o wyłącznie teoretycznym charakterze, wykorzystywanym przez CC do uzasadniania swoich wyroków⁵⁰. Aż do momentu sprawy Taricco, o której szerzej w ostatniej części pracy.

Podsumowując ten rozdział, należy wskazać, że badanie konstytucyjności prawa wtórnego odbywa się we Włoszech niejako przez filtr, tj. w wyniku badania ustaw implementujących, czyli wyrażających zgodę na ratyfikowanie traktatu. Odbywa się to w sytuacji, gdy CC uznaje, że prawo unijne zagraża pewnemu „rdzeniowi” włoskiego prawa konstytucyjnego. W praktyce jest to też granica stawiana przez CC w przestrzeganiu zasady pierwszeństwa prawa unijnego.

⁴⁶ A. Bień-Kacała, *Recenzja...*, s. 235.

⁴⁷ Postanowienie Sądu Konstytucyjnego nr 454 z 13 grudnia 2006 r. (GU nr 1 z 3 stycznia 2007 r.), <https://www.giurcost.org/decisioni/2006/04540-06.html> (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

⁴⁸ Postanowienie Sądu Konstytucyjnego nr 24 z 2017 r.

⁴⁹ C. Curti Gialdino, *In tema...*, s. 4.

⁵⁰ F. Faraguna, *Alla ricerca...*, s. 230.

3. Wyroki Sądu Konstytucyjnego w zakresie powoływania orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej i ocena tej linii orzeczniczej

3.1. Wprowadzenie

Analiza orzecznictwa CC w sprawach europejskich dowodzi, że linia orzecznicza tego sądu na przestrzeni lat ewoluowała, podobnie jak jego relacje z ETS⁵¹ i jego stosunek do kształtującej się wówczas w orzecznictwie Trybunału w Luksemburgu zasady prymatu prawa europejskiego. Przez ten czas CC, próbując w jakiś sposób pogodzić się z tą zasadą i sprostać coraz większym wymaganiom ETS wobec organów stosujących prawo w państwach członkowskich, wskazywał kolejno różne reguły, na podstawie których należało rozwiązywać konflikty między prawem wewnętrznym a prawem europejskim⁵². Jak wspomniano we wstępie, CC właściwie musiał ustalić jakiś *modus vivendi* na wypadek konfliktu norm obu porządków prawnych, ponieważ zasady te nie zostały rozstrzygnięte na gruncie włoskiej ustawy zasadniczej. Twórcy Konstytucji RW – nie mogąc przewidzieć członkostwa Włoch we Wspólnotach – nie przewidzieli także konieczności ustanowienia „reguł kolizyjnych istotnych przy rozstrzyganiu konfliktów w zakresie stosowania prawa”⁵³.

Przez pierwsze dwie dekady, tj. w latach 60. i 70. XX wieku, włoski CC, podobnie jak Federalny Trybunał Konstytucyjny, całkowicie zaprzeczał uznaniu zasady pierwszeństwa prawa wspólnotowego, argumentując, że nie zapewnia ono dostatecznej ochrony fundamentalnych praw człowieka⁵⁴. Z czasem jednak CC zmienił swój stosunek do tej zasady i zdołał ją zaakceptować, jednak pod warunkami, które sam określił w doktrynie *controlimiti*. Zanim jednak do tego doszło, CC uznawał swoją kognicję w stosunku do prawa wtórnego⁵⁵.

⁵¹ Szeroko na ten temat: J. Wawrzyniak, *Opinia w sprawie kognicji Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej w zakresie prawa wtórnego UE*, „Zeszyty Prawnicze” 2011, nr 2(30), s. 21 i nast.; [https://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/o/C2DCoCCE5A778B12C1257A33002F7FC8/\\$file/Strony%20od%20ZP_2\(30\)-2.pdf](https://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/o/C2DCoCCE5A778B12C1257A33002F7FC8/$file/Strony%20od%20ZP_2(30)-2.pdf) (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).

⁵² R. Bin, G. Pitruzzella, *Diritto costituzionale*, Torino 2017, s. 446.

⁵³ A. Bień-Kacała, *Recenzja...*, s. 233.

⁵⁴ G. Cananea, *The Italian Constitutional Court and the European Court of Justice: From Separation to Interaction. Comment on Constitutional Court Order n. 103 of 16 April 2008 – Presidente del Consiglio dei ministri v. Regione Sardegna*, „European Public Law” 2008, vol. 14, s. 523.

⁵⁵ J. Wawrzyniak, *Opinia...*, s. 21.

Za cezury w orzecznictwie CC i punkty zwrotne w jego stosunku od orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości przyjęło się uznawać niektóre jego orzeczenia wydane w sprawach europejskich; chodzi tu przede wszystkim o wyroki z lat: 1964, 1973, 1984, 2008 oraz 2017.

3.2. Wyrok w sprawie E.N.E.L. z 1964 r.

Orzeczenie to można uznać za wyraz zaprzeczenia przez CC kształtującej się wówczas zasadzie pierwszeństwa prawa wspólnotowego.

Jak wspomniano, na początku włoski Sąd Konstytucyjny pozostawał w kontrze do orzeczeń Trybunału Sprawiedliwości w Luksemburgu, a najbardziej jaskrawym przejawem takiej postawy włoskiego Sądu było wydanie przez niego wyroku nr 14 z 1964 r. w sprawie Flaminio Costa przeciw E.N.E.L. W swoim orzeczeniu CC uznał, że art. 11 Konstytucji RW nie przyznaje wyższej mocy prawnej ustawie inkorporacyjnej, tj. ustawie włączającej normy traktatów do prawa włoskiego; moc takiej ustawy jest równa ustawie zwykłej. W konsekwencji tego założenia wspólnotowe akty prawne niezgodne z prawem włoskim, zdaniem tego Sądu, mogły być uchylane zgodnie z chronologiczną regułą kolizyjną⁵⁶, czyli przez późniejszą ustawę krajową⁵⁷, bez konieczności zadawania pytań prawnych o jej zgodność z konstytucją⁵⁸.

Jak ujął to J. Wawrzyniak, włoski Sąd Konstytucyjny

uznał, że związek między normami wspólnotowymi i krajowymi nie różni się od innych związków między dwoma źródłami prawa o tej samej mocy prawnej. Sąd Konstytucyjny orzekł, że umowa międzynarodowa ma identyczną rangę jak ustawa włączająca ją do systemu krajowego. Dlatego, zdaniem SK, ewentualny konflikt między normami takiej umowy a innymi normami prawa krajowego powinien być rozstrzygany zgodnie z regułą *lex posterior derogat legi priori*⁵⁹.

Takie podejście zostało kategorycznie odrzucone przez ETS, który kilka tygodni po wydaniu przez CC wyroku nr 14 z 1964 r., orzekając w tej samej sprawie⁶⁰, po raz pierwszy przedstawił to, co później stało się jedną z fundamentalnych zasad, na których oparł się cały wspólnotowy porządek prawny, czyli zasadę prymatu prawa wspólnotowego nad prawem wewnętrznym państw członkowskich⁶¹. Wskazał bowiem, że „moc wiążąca prawa wspólnotowego nie może różnić się w poszczególnych państwach w zależności od ich późniejszego

⁵⁶ W teorii prawa włoskiego reguła ta nazywana jest *criterio cronologico* – kryterium chronologicznym.

⁵⁷ Podaję za: *Giurisprudenza costituzionale*...

⁵⁸ R. Bin, G. Pitruzzella, *Diritto*..., s. 446.

⁵⁹ J. Wawrzyniak, *Opinia*..., s. 21–22.

⁶⁰ Wyrok Trybunału z 15 lipca 1964 r. w sprawie C-6/64, https://curia.europa.eu/arrets/TRA-DOC-PL-ARRET-C-0006-1964-200406979-05_00.html#Footnote (dostęp: 16 stycznia 2022 r.).

⁶¹ T. Giovannetti, *Italia*, [w:] *Corti costituzionali e rinvio pregiudiziale alla Corte di giustizia*, red. P. Passaglia 2017, s. 17, https://www.cortecostituzionale.it/documenti/convegna_seminari/CC_SS_Corti_costituzionali_rinvio_pregiudiziale_12012010.pdf (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).

wewnętrznego ustawodawstwa, gdyż zagroziłoby to realizacji celów traktatu”⁶². Podejście to, oparte na idei nadrzędności w ujęciu hierarchicznym prawa wspólnotowego, tj. niezależnie od momentu wydania niezgodnej z prawem wspólnotowym ustawy krajowej, było ewidentnie niezgodne ze stosowaniem chronologicznej reguły kolizyjnej, proponowanej przez CC.

3.3. Wyrok w sprawie Frontini z 1973 r. oraz wyrok w sprawie Industrie Chimiche Italia Centrale z 1975 r.

Wyrok w sprawie Frontini można uznać za wyraz zaakceptowania zasady pierwszeństwa prawa wspólnotowego, ale była to akceptacja „pod warunkiem”. Wyrok ten zademonstrował bowiem, że CC zaczyna akceptować zasadę pierwszeństwa, pod warunkiem nienaruszania doktryny kontrograniczności.

Jak podnosi Z. Witkowski:

Stanowisko Sądu Konstytucyjnego powoli [...] ewaluowało, od koncepcji wyrażonej w wyroku nr 14 z 7 marca 1964 r., w myśl której rozwiązywanie konfliktów między prawem wspólnotowym a prawem krajowym powinno być pozostawione prawu konstytucyjnemu państw członkowskich, przez orzeczenie w sprawie Frontini z 18 grudnia 1973 (wsparte następnie orzeczeniami nr 232 z 1975, nr 205 z 1976 i nr 163 z 1977), w którym Sąd stwierdził, że „akty organów Wspólnoty są stosowane bezpośrednio w każdym z państw członkowskich i oznacza to, że wiążą one bezpośrednio państwo i jego obywateli, bez potrzeby wprowadzania krajowych norm recepcyjnych” i dopuścił jednocześnie możliwość kolizji wtórnego prawa wspólnotowego z konstytucją [...]⁶³.

Jak podaje J. Wawrzyniak, wydanie wyroku w sprawie Frontini zapoczątkowało nowy etap w relacjach między sądami: włoskim CC i Trybunałem Sprawiedliwości w Luksemburgu. Na tym etapie CC wprawdzie zaakceptował już pierwszeństwo prawa europejskiego

jednak z zastrzeżeniem, że pierwszeństwo to musi być zapewnione w ramach włoskich zasad konstytucyjnych. Konkretnie – stwierdzono w 1973 r. i latach następnych (do 1984), że nie obowiązuje już zasada *lex posterior derogat legi priori*. Przyznano bowiem (znowu na podstawie art. 11 konstytucji), że Sąd Konstytucyjny Włoch może uchylać ustawy krajowe późniejsze niż prawo wspólnotowe, jeśli zawierały one normy sprzeczne z regulacjami prawa EWG. Jak nietrudno się domyślić, nowa interpretacja relacji: prawo krajowe – prawo wspólnotowe nie zadowoliła Trybunału Sprawiedliwości w Luksemburgu. Oznaczała ona bowiem przyjęcie przez Włochy koncepcji wyłączności Sądu Konstytucyjnego dla unieważnienia norm naruszających prawo wspólnotowe⁶⁴.

⁶² Wyrok Trybunału z 15 lipca 1964 r. w sprawie C-6/64.

⁶³ A. Gaca, Z. Witkowski, *Podstawy...*, s. 292.

⁶⁴ J. Wawrzyniak, *Opinia...*, s. 23. Podobnie twierdzi E.R. Belfiore, który przyznaje, że Sąd Konstytucyjny w art. 11 Konstytucji RW znalazł fundamenty dla obowiązywania zasady pierwszeństwa. Zob. E.R. Belfiore, *L'istituto della disapplicazione della normativa interna al cospetto delle Corti europee*, 24.06.2021, <https://mag.unifg.it/it/listituto-della-disapplicazione-della-normativa-interna-al-cospetto-delle-corti-europee> (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).

Z kolei **wyrok nr 232/1975**⁶⁵ można uznać za wyraz uznania wyłączności włoskiego Sądu Konstytucyjnego w sprawach dotyczących uchylania norm naruszających prawo wspólnotowe. W tym orzeczeniu CC porzucił stosowanie reguły *lex posterior delegat legi priori*, tj. założenie, że późniejsze prawo wewnętrzne ma moc wyższą niż niezgodne z nią wcześniejsze prawo wspólnotowe.

Przyjął przy tym nową regułę rozstrzygania ewentualnych kolizji na styku obu porządków, którą można określić jako „zasada kompetencji” (*principio di competenza*). W szczególności, zdaniem CC, w odniesieniu do późniejszych przepisów wewnętrznych, wydanych na mocy ustawy lub aktów z mocą ustawy, obowiązujące przepisy nie przyznawały włoskiemu sędziemu uprawnienia do odmowy ich zastosowania, nawet w oparciu o zasadę generalnej nadrzędności prawa wspólnotowego nad prawem krajowym. Dlatego też w przypadku gdyby uchwalone zostały ustawy włoskie, które dokonywałyby recepcji i transponowania w prawo wewnętrzne rozporządzeń wspólnotowych stosowanych bezpośrednio, to wówczas sąd powszechny musiałby zadać pytanie prawne o ich zgodność z konstytucją, o której rozstrzygnąć mógł tylko CC⁶⁶.

Podsumowując, zgodnie z obu analizowanymi orzeczeniami, CC przyjął stanowisko mówiące o tym, że jeśli norma prawa wewnętrznego jest spreczna z normą traktatową, to należy ją uznać za niekonstytucyjną, a niekonstytucyjność mogła być orzeczona przez sam Trybunał Konstytucyjny. Zdaniem CC kompetencja ta musiała być wykonywana wyłącznie przez Sąd Konstytucyjny, a nie bezpośrednio przez sądy powszechne. „W istocie zatem także w drugim etapie linii orzeczniczej Sądu Konstytucyjnego mamy do czynienia z próbą utrzymania starej praktyki orzekania o zgodności z prawem wspólnotowym przez Sąd, mimo braku po temu jakichkolwiek podstaw prawnych”⁶⁷. Stanowisko przyjęte przez CC zostało niedługo po tym wyraźnie skrytykowane przez ETS w orzeczeniu w sprawie *Simmenthal*⁶⁸.

3.4. Wyrok w sprawie *Simmenthal* z 1978 r.

Kolejną cezurę w dialogu sądów stanowiła sprawa *Simmenthal*, w której ETS stwierdził, że zobowiązanie każdego sądu krajowego do pełnego stosowania prawa wspólnotowego i ochrony praw, które przyznaje ono jednostkom, pociąga za sobą obowiązek niestosowania przepisu prawa wewnętrznego sprzecznego z przepisem prawa europejskiego, bez względu

⁶⁵ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 232 z 22 października 1975 r. *Industrie Chimiche Italia Centrale* przeciwko Ministerstwu Handlu Zagranicznego (GU nr 293 z 5 listopada 1975 r.).

⁶⁶ T. Giovannetti, *Italia...*, s. 17.

⁶⁷ J. Wawrzyniak, *Opinia...*, s. 23.

⁶⁸ Wyrok Trybunału z 9 marca 1978 r., sprawa 106/77, *Administracja Finansów Państwowych* przeciwko *Simmenthal SpA*, https://curia.europa.eu/arrets/TRA-DOC-PL-ARRET-C-0106-1977-200406992-05_00.html (dostęp: 16 stycznia 2022 r.).

na to, czy przepis prawa wewnętrznego wydano przed czy po wejściu w życie przepisu prawa wspólnotowego mającego skutek bezpośredni. Trybunał wskazał zatem technikę rozwiązywania kolizji w razie sprzeczności obu porządków prawnych – niestosowanie normy krajowej w postępowaniach przed sądami powszechnymi⁶⁹.

Sąd krajowy, mający w ramach swoich kompetencji za zadanie zastosować przepisy prawa wspólnotowego, zobowiązany jest zapewnić pełną skuteczność tych norm, nie stosując w razie konieczności, z mocy własnych uprawnień, wszelkich, nawet późniejszych, sprzecznych z nimi przepisów ustawodawstwa krajowego, i nie można przy tym wymagać od niego wnioskowania ani oczekiwania na zniesienie tych przepisów w drodze ustawodawczej lub w jakimkolwiek innym trybie konstytucyjnym (pkt 24 wyroku).

3.5. Sprawa Granital z 1984 r.

Orzeczenie to stanowiło wyraz uznania przez CC nadrzędności prawa wspólnotowego nad prawem krajowym i zaakceptowania zasady, że o ewentualnych kolizjach rozstrzygać ma sąd krajowy, a nie jak dotąd wyłącznie Sąd Konstytucyjny.

Ewolucja orzecznictwa konstytucyjnego we Włoszech, choć z pewnością znacząca, nie mogła w pełni usatysfakcjonować ETS, który w 1978 r., wraz z orzeczeniem w sprawie Simmenthal przyjął, że normy prawa wspólnotowego muszą realizować pełnię jego skutków, w sposób jednolity we wszystkich państwach członkowskich, poczynając od ich wejścia w życie i przez cały okres ich obowiązywania⁷⁰.

W „odpowiedzi” na sentencję wyroku w sprawie Simmenthal, w którym ETS zachęcił sądy powszechne do odstępowania, z własnej inicjatywy, od stosowania jakichkolwiek przepisów niezgodnych z prawem wspólnotowym, CC wydał przywołany już wyrok nr 170 z 1984. W wyroku tym CC przyznał sądom powszechnym prawo do niestosowania ustaw sprzecznych z prawem wspólnotowym, nie tyle jednak w oparciu o hierarchiczną regułę kolizyjną, ile w oparciu o regułę *lex specialis*, mającą zastosowanie przy rozstrzyganiu kwestii kolizyjności przepisów. Zdaniem CC w istocie rezultatem obowiązywania rozporządzenia wspólnotowego jest nie tyle to, by unieważnić, we właściwym znaczeniu tego słowa, przepis wewnętrzny niezgodny z prawem wspólnotowym, ale aby przepis ten nie miał znaczenia dla rozstrzygnięcia sporu przed sądem krajowym. Tym sposobem włoski CC uznał tezy ETS i przyjął, że normy wspólnotowe mają pierwszeństwo przed normami krajowymi, czemu wyraz powinny dać nie tylko sądy powszechne państw członkowskich, ale wszystkie organy stosujące prawo,

⁶⁹ G. Grasso, *La disapplicazione della norma interna contrastante con le sentenze della Corte di giustizia dell'UE*, 2016, s. 4, <https://www.unisob.na.it/universita/facolta/giurisprudenza/age/grasso.pdf> (dostęp: 2 stycznia 2021 r.).

⁷⁰ T. Giovannetti, *Italia...*, s. 17.

poprzez stosowanie prawa wspólnotowego w miejsce norm prawa krajowego sprzecznych z prawem wspólnotowym⁷¹. Jak wskazano w literaturze⁷², włoski CC nie tyle podzielił argumentację ETS, ile zaakceptował efekt końcowy jego rozumowania.

Sprawa Granital stała się okazją wykorzystaną przez CC do tego, by radykalnie odmienić system relacji między prawem europejskim a prawem krajowym. W niej właśnie CC zadeklarował zmianę kryterium rozwiązywania kolizji między prawem krajowym a prawem europejskim, wypracowując przy tym wiążące przesłanki teoretyczne⁷³. W wyroku 170 z 1984 r. CC przedstawił swoją argumentację w oparciu o następujące założenia⁷⁴:

- a) porządek europejski i porządek włoski są dwoma odrębnymi i autonomicznymi porządkami prawnymi, przy czym każdy z nich ma swój własny system źródeł prawa;
- b) prawodawstwo europejskie ani nie staje się częścią prawa wewnętrznego, ani w żaden sposób nie podlega reżimowi ustanowionemu dla ustaw krajowych (i aktów mających moc prawną równą ustawie); nie istnieje nawet rzeczywisty konflikt między źródłami prawa wewnętrznego i prawa europejskiego, ponieważ każde z tych źródeł jest skuteczne i obowiązuje w swoim systemie źródeł prawa, w oparciu o reguły tego systemu. W obszarach, w których kompetencję powierzono instytucjom Wspólnot, z pierwszeństwa korzystają normy europejskie;
- c) za pomocą ustawy inkorporującej Traktat ustanawiający Europejską Wspólnotę Gospodarczą, prawodawca włoski powierzył instytucjom europejskim kompetencję do stanowienia przepisów prawnych w określonych dziedzinach. Te właśnie przepisy znajdują bezpośrednie zastosowanie w porządku włoskim – nie z uwagi na to, że mają moc równą ustawie (albowiem jest to kategoria typowa dla porządku włoskiego i nie można jej przypisać źródłom prawa europejskiego), ale ze względu na moc, jaką przyznaje im Traktat. Zatem to Traktat określa podział kompetencji (właściwość) oraz reżim prawny źródeł europejskich;
- d) konflikty między normami, do których ewentualnie dochodzi, muszą być rozwiązywane przez włoskie sądy krajowe w oparciu o regułę właściwości⁷⁵. Sąd krajowy musi ustalić, czy do rozstrzygnięcia zawisłej przed nim sprawy właściwe będzie prawo europejskie, czy prawo krajowe, a w konsekwencji także zastosować normę odpowiedniego (właściwego) porządku prawnego. Norma krajowa, jeśli zostanie uznana za niewłaściwą, nie zostaje przy tym derogowana z systemu prawa krajowego, nie traci mocy obowiązującej – w oparciu o chronologiczną regułę kolizyjną – *lex posterior derogat legi priori*, ani nie zostaje uznawana za nieważną w oparciu

⁷¹ T. Giovannetti, *Italia...*, s. 18.

⁷² T. Giovannetti, *Italia...*, s. 19.

⁷³ R. Bin, G. Pitruzzella, *Diritto...*, s. 447.

⁷⁴ Argumentację tę przytaczam w całości za: R. Bin, G. Pitruzzella, *Diritto...*, s. 447–448.

⁷⁵ W teorii prawa włoskiego określanej mianem *criterio di competenza* (kryterium właściwości).

o hierarchiczną regułę kolizyjną – *lex superior derogat legi inferiori*; norma ta po prostu nie powinna zostać zastosowana w danej sprawie. Nadal jest ona normą obowiązującą i skuteczną, którą sędzia może zastosować w innych przypadkach⁷⁶.

Tym samym CC zrezygnował z samodzielnego dokonywania oceny zgodności norm europejskich z normami krajowymi, odstępując od stanowiska przyjętego w przeszłości, zgodnie z którym takie kolizje miały prowadzić do zadawania pytań o zgodność z konstytucją, z uwagi na pośrednie naruszenie art. 11 Konstytucji RW⁷⁷.

W analizowanych wyroku nr 170 z 1984 r. CC, opierając się na art. 11 Konstytucji RW, ustanowił regułę, zgodnie z którą sąd powszechny może odstąpić od stosowania norm krajowych sprzecznych z bezpośrednio stosowanymi normami prawa europejskiego (z bezpośrednio skutecznym prawem europejskim), czyli przede wszystkim, choć nie tylko, normami wynikającymi z rozporządzeń unijnych⁷⁸. Należy zwrócić uwagę, że chodziło tu ściśle o regułę rozstrzygania kolizji między ustawą zwykłą (*legge ordinaria*) a normami europejskimi mającymi charakter *self-executing* – normami wywierającymi bezpośredni skutek. W takiej sprawie musi mieć zastosowanie norma europejska i nie ma przy tym znaczenia, czy niezgodna z nią ustawa krajowa została przyjęta przed czy po wydaniu normy europejskiej⁷⁹.

Zdaniem CC konsekwencją uznania nadrzędności prawa wspólnotowego jest zarówno obowiązek bezpośredniego stosowania norm wspólnotowych, jak i odmowa stosowania norm wewnętrznych niezgodnych z prawem wspólnotowym; przy czym obowiązek ten spoczywa nie tylko na organach sądowych (sądach powszechnych), ale również na organach administracji publicznej⁸⁰. W wyroku nr 389 z 1989 r.⁸¹ CC orzekł, że obowiązki te ciążyą nie tylko na organach sądowych, ale dotyczą wszystkich organów stosujących prawo – mają one prawo, a zarazem obowiązek niestosowania ustawy zwykłej sprzecznej z normą europejską mającą charakter *self-executing*⁸². Innymi słowy CC stwierdził, że obowiązek odstąpienia od stosowania norm krajowych niezgodnych z bezpośrednio skutecznym prawem europejskim dotyczy także organów administracji publicznej, rządowej i samorządowej⁸³.

⁷⁶ Jak wiadomo, odmiennie w tym względzie postanowił ETS w wyroku z 24 marca 1988 r. w sprawie 104/86, Komisja Wspólnot Europejskich przeciwko Republice Włoskiej (ECLI:EU:C:1988:171), w którym stwierdził, że konsekwencją zasady prymatu jest obowiązek uchylenia przez państwo członkowskie norm krajowych będących w kolizji z prawem wspólnotowym. Nie jest bowiem zadaniem sędziego krajowego, by decydować *a casu ad casum* o zastosowaniu bądź odstąpieniu od zastosowania danej normy krajowej niezgodnej z prawem europejskim. Podają za: R. Bin, G. Pitruzzella, *Diritto...*, s. 448.

⁷⁷ P. Caretti, U. De Siervo, *Diritto costituzionale e pubblico*, Torino 2017, s. 455.

⁷⁸ Podają za: C. Curti Gialdino, *In tema...*, s. 3.

⁷⁹ R. Bin, G. Pitruzzella, *Diritto...*, s. 449.

⁸⁰ *Rapporti tra ordinamento interno e dell'UE*, http://leg15.camera.it/cartellecomuni/leg14/RapportoAttivitaCommissioni/testi/14/14_capo4.htm (dostęp: 16 stycznia 2022 r.).

⁸¹ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 389 z 4-11 lipca 1989 r. (GU nr 30 z 26 lipca 1989 r.), <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1989/07/26/089Co807/s1> (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

⁸² R. Bin, G. Pitruzzella, *Diritto...*, s. 449.

⁸³ Podają za: C. Curti Gialdino, *In tema...*, s. 3.

3.6. Orzecznictwo włoskiego Sądu Konstytucyjnego po 1984 r.

W swoim późniejszym orzecznictwie CC dał dowód na to, że w coraz większym stopniu akceptował zasadę prymatu prawa europejskiego. W kolejnych swoich judykatach doprecyzował, że zasada pierwszeństwa aktów prawa europejskiego mających charakter bezpośrednio stosowalny odnosiła się także do zapatrywań prawnych zawartych w orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości. Włoski Sąd Konstytucyjny jeszcze w latach 80. XX wieku postanowił, że zasada ta miała dotyczyć także rozstrzygnięć wynikających z orzeczeń interpretacyjnych ETS (wyrok nr 113 z 1985 r.⁸⁴) oraz z orzeczeń o uchybieniu zobowiązaniom (*sentenze di inadempiamento*). Wkrótce orzekł, że dotyczy ona również tych przepisów traktatów europejskich, które muszą zostać uznane za mające skutek bezpośredni (wyrok nr 389 z 1989 r.) i wreszcie przepisów dyrektyw mających skutek bezpośredni (wyrok: nr 64/1990⁸⁵, nr 168/1991)⁸⁶. W tych wszystkich przypadkach krajowy sąd powszechny powinien odmówić stosowania norm niezgodnych z prawem europejskim⁸⁷.

We Włoszech uznaje się, że jeżeli przepis nie jest bezpośrednio stosowalny i nie wywołuje skutku bezpośredniego, to kolizja ustawy z normą prawa wspólnotowego (dziś unijnego) nie daje sędziemu prawa odmowy zastosowania przepisu prawa krajowego sprzecznego z normą wspólnotową. W takim przypadku to CC uznaje samą ustawę za niezgodną z art. 11 w zw. z art. 117 ust. 1 Konstytucji RW (orzeczenia formułujące tę linię orzeczniczą to wyroki nr: 129/2006 i 28/2010)⁸⁸.

⁸⁴ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 113 z 19 kwietnia 1985 r. (GU nr 107 bis z 8 maja 1985 r.), <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/1985/05/08/085Co113/s1> (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

⁸⁵ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 64 z 18 stycznia – 2 lutego 1990 r. (GU nr 6 z 7 lutego 1990 r.), https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?param_ecli=ECLI:IT:COST:1990:49 (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

⁸⁶ Podaję za: [hasło], *Addattamento...*

⁸⁷ Podaję za: C. Curti Gialdino, *In tema...*, s. 3.

⁸⁸ Podaję za: [hasło], *Addattamento...*; C. Curti Gialdino, *In tema...*, s. 3–4.

4. Zakończenie

W zakończeniu niniejszej pracy należy jeszcze dodać kilka uwag na temat kwestii występowania przez włoski Sąd Konstytucyjny do TSUE z pytaniami prejudycjalnymi. Włoski Corte Costituzionale wraz z hiszpańskim Tribunal Constitucional i francuskim Conseil Constitutionnel należy do grupy trybunałów konstytucyjnych, które początkowo (przez więcej niż dekadę) konsekwentnie odmawiały uznawania się za sąd w rozumieniu art. 267 TFUE, a w związku z tym także korzystania z możliwości zadawania pytań prejudycjalnych⁸⁹.

Postawa CC zmieniła się dopiero po roku 2001, na skutek wspomnianej we wstępie reformy konstytucyjnej i przyjęcia przepisu art. 117 ust 1 Konstytucji RW⁹⁰. Miało to istotne konsekwencje w odniesieniu do relacji między prawem krajowym a prawem unijnym. Wyraźnie ustalono, że ustawodawstwo krajowe i regionalne musi być wykonywane z poszanowaniem zobowiązań wspólnotowych. Stwierdzenie to wydaje się szczególnie istotne, ponieważ zawiera wyraźne uznanie nadrzędności prawa wspólnotowego (dziś unijnego), chociaż w rzeczywistości uznanie prymatu prawa wspólnotowego uzyskano na skutek odpowiedniej interpretacji art. 11 Konstytucji RW, który dopuszcza ograniczenia suwerenności niezbędne dla ładu zapewniającego pokój i sprawiedliwość między narodami⁹¹.

W myśl art. 117 ust. 1 Konstytucji RW władza ustawodawcza jest sprawowana przez państwo i przez regiony z zachowaniem postanowień Konstytucji RW oraz uwarunkowań wynikających z prawa Unii Europejskiej i ze zobowiązań międzynarodowych. Włoski Sąd Konstytucyjny w swoim orzecznictwie dokonał wykładni tego przepisu, podkreślając, że normy Unii Europejskiej na różne sposoby wiążą i ograniczają ustawodawcę wewnętrznego, z wyjątkiem jednej materii, jaką jest nienaruszalność podstawnych zasad włoskiego porządku konstytucyjnego i niezbywalnych praw człowieka, gwarantowanych przez włoską ustawę zasadniczą (wyroki: 170 z 1984 r., 284 z 2007 r. oraz 102 z 2008 r.⁹²)⁹³.

⁸⁹ Zob. A. Kustra, *The first preliminary questions to the Court of Justice of the European Union referred by Italian Corte Costituzionale, Spanish Tribunal Constitucional, and French Conseil Constitutionnel*, „Comparative Law Review” 2013, vol. 16, s. 159.

⁹⁰ K. Wójtowicz, *Wpływ procesu integracji europejskiej na krajowe organy sądowe*, „Toruńskie Studia Polsko-Włoskie” 2013, t. 9, s. 126.

⁹¹ *Rapporti tra ordinamento....*

⁹² Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 102 z 13 lutego 2008 r. (GU nr 17 z 16 kwietnia 2008 r.), <https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=2008&numero=102> (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

⁹³ Podają za: C. Curti Gialdino, *In tema...*, s. 3.

Rzeczywiste uznanie zasadności zwracania się przez włoski Sąd Konstytucyjny do Trybunału w Luksemburgu miało miejsce dopiero 2008 r. Skorzystanie wówczas przez CC z odesłania prejudycjalnego włoska doktryna odczytała jako cezurę w dialogu między obydwojma sądami⁹⁴ oraz jako „czynnik mający ogromne znaczenie dla stosowania prawa unijnego w państwie włoskim”⁹⁵.

Za emblematyczne i sporo mówiące o charakterze dialogu i sposobie, w jaki CC korzysta z instytucji odesłania prejudycjalnego, uznaje się zaś pytanie prejudycjalne w sprawie określonej mianem „sprawy Taricco”⁹⁶. Chodzi tu o wyrok TSUE z 2017 r., zwany „wyrokiem Taricco II”⁹⁷ oraz o wyrok CC nr 115 z 2018 r.⁹⁸ Dialog na tle tej sprawy określono jako wręcz „epicki”, a jego zakończenie – jako zakopanie topora wojennego, choć całe postępowanie przebiegało, wyjątkowo jak na postawę CC, w dość wrogiej atmosferze⁹⁹. Włoski Sąd Konstytucyjny mógł zastosować doktrynę *controlimiti*, ale zamiast tego skorzystał z odesłania prejudycjalnego, co uznano za przejaw tego, że CC nie zamierzał nawiązywać rzeczywistego, partnerskiego dialogu z TSUE. Postępowanie CC zinterpretowano jako groźbę użycia doktryny kontrogranicznej, odczytując to jako danie unijnemu Trybunałowi swoistej alternatywy: albo zmieni swoje kontrowersyjne rozstrzygnięcie, przyjęte we wcześniejszym orzeczeniu (w sprawie Taricco I), albo weźmie na siebie odpowiedzialność za konflikt między dwoma sądami – włoskim i unijnym¹⁰⁰.

Świadczą o tym przede wszystkim dość ostre tony, do których CC odwołał się w wyroku nr 115 z 2018 r., stanowiąc, że „naruszenie zasady określoności w prawie karnym [zasada określoności czynów zabronionych i kar – dop. aut.] zamyka drogę bez wyjątków dla wejścia do naszego porządku prawnego *reguły Taricco*”. Ten fragment orzeczenia, zdaniem niektórych autorów, na nowo poruszył kwestię logiki monistycznej i dualistycznej, które miałyby leżeć

⁹⁴ Zob. A. Kustra, *The first...*, s. 159. Pytanie prejudycjalne zadane przez CC w 2013 r. skierowano w trybie zwanym „via incidendale”, tzn. w charakterze kwestii ubocznej, jako tzw. sprawa incydentalna, na zasadzie wypadkowej.

⁹⁵ K. Doktor-Bindas, *Pytanie prejudycjalne w praktyce orzeczniczej włoskiego Sądu Konstytucyjnego*, [w:] *Państwowość konstytucyjna XIX i XX wieku*, red. E. Hull, E. Sokalska, Olsztyn 2015, s. 124; <http://wydawnictwo.uwm.edu.pl/uploads/documents/czytelnia/emonografie/panstwo.pdf> (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).

⁹⁶ Sprawa ta doczekała się bardzo ciekawej analizy w polskiej literaturze przedmiotu. Zob. D. Halyna, *Tożsamość konstytucyjna w *acquis constitutionnel* Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej: sprawa Taricco*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2018, nr 7, s. 11–20. Autorka zwraca uwagę, że CC po raz pierwszy w swoim orzecznictwie powołał się także na pojęcie tożsamości konstytucyjnej.

⁹⁷ Wyrok Trybunału z 5 grudnia 2017 r. w sprawie postępowania karnego przeciwko M.A.S., M.B. przy udziale Przewodniczącego Rady Ministrów (C-42/17, ECLI:EU:C:2017:936). Szerzej na temat meritum sprawy Taricco zob.: M. Szwed, *Czy z prawa UE może wynikać obowiązek odmowy stosowania przez sąd karny korzystnych dla oskarżonego zasad przedawnienia?*, <https://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2018/08/TSUE-orzeczenia-C-105-14-i-C-42-17.pdf> (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).

⁹⁸ Wyrok Sądu Konstytucyjnego nr 115 z 10 kwietnia 2018 r. (GU nr 23 z 6 czerwca 2018 n. 23), <https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=2018&numero=115> (dostęp: 2 lutego 2022 r.).

⁹⁹ Zob. C. Amalfitano, O. Pollicino, *Two Courts, two Languages? The Taricco Saga Ends on a Worrying Note*, *Verfassungsblog*, 5.06.2018 r., <https://verfassungsblog.de/two-courts-two-languages-the-taricco-saga-ends-on-a-worrying-note/> (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).

¹⁰⁰ Podaję za: F. Biondi, *Quale dialogo tra le Corti?*, „Federalismi.it” 2019, nr 18, <https://core.ac.uk/download/pdf/231810085.pdf> (dostęp: 2 stycznia 2022 r.), s. 5.

u podłoża integracji europejskiej i uwidoczniał, że CC zdaje się postulować istnienie dwóch różnych i oddzielnych porządków prawnych, zgodnie z logiką dualistyczną¹⁰¹. Jednocześnie CC dowiódł, że jego rolą jest zapewnienie skutecznej ochrony konstytucyjnych zasad ustroju Republiki Włoskiej oraz praw podstawowych włoskich obywateli, stawiając granice obowiązywania zasady pierwszeństwa prawa Unii Europejskiej przed prawem krajowym.

Trudno zatem mówić dziś o pełnej, bezwarunkowej akceptacji tej zasady przez włoski Sąd Konstytucyjny, choć niewątpliwie na przestrzeni lat zadał on sobie wiele trudu, aby w jak największym stopniu urzeczywistnić przestrzeganie tej zasady przez włoskie organy stosujące prawo. Pomimo to CC nadal dopuszcza kontrolę prawa unijnego, choć należy podkreślić, że ma to miejsce jedynie w wyjątkowych przypadkach, tj. jeśli dochodzi do groźby naruszenia praw jednostki gwarantowanych przez Konstytucję RW.

¹⁰¹ F. Biondi, *Quale...*, s. 5.

Bibliografia

- Amalfitano C., Pollicino O., *Two Courts, two Languages? The Taricco Saga Ends on a Worrying Note*, Verfassungsblog, 5.06.2018, <https://verfassungsblog.de/two-courts-two-languages-the-taricco-saga-ends-on-a-worrying-note/> (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).
- Belfiore E.R., *L'istituto della disapplicazione della normativa interna al cospetto delle Corti europee*, 24.06.2021, <https://mag.unifg.it/it/listituto-della-disapplicazione-della-normativa-interna-al-cospetto-delle-corti-europee> (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).
- Bień-Kacała A., *Recenzja: Kamila Doktor-Bindas, Wpływ prawa Unii Europejskiej na system źródeł prawa Republiki Włoskiej*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2013, ss. 294, „Toruńskie Studia Polsko-Włoskie” 2014, t. 10.
- Bin R., Pitruzzella G., *Diritto costituzionale*, Torino 2017.
- Biondi F., *Quale dialogo tra le Corti?*, „Federalismi.it” 2019, nr 18, <https://core.ac.uk/download/pdf/231810085.pdf> (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).
- Cafaro S., *La ratifica dei trattati internazionali. Una prospettiva di diritto comparato. Italia. Studio*, Bruxelles 2018, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/625128/EPRS_STU\(2018\)625128_IT.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/625128/EPRS_STU(2018)625128_IT.pdf) (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).
- Całka E., *Zasada pierwszeństwa w prawie Unii Europejskiej. Wybrane problemy*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. 25.
- Cananea G., *The Italian Constitutional Court and the European Court of Justice: From Separation to Interaction. Comment on Constitutional Court Order n. 103 of 16 April 2008 – Presidente del Consiglio dei ministri v. Regione Sardegna*, „European Public Law” 2008, vol. 14.
- Caretti P., De Siervo U., *Diritto costituzionale e pubblico*, Torino 2017.
- Claes M., *The National Courts' Mandate in the European Constitution*, Portland–Oregon 2006.
- Curti Gialdino C., *In tema di limiti fondati sul diritto europeo e sul diritto internazionale all'ammissibilità del referendum relativo ad una iniziativa legislativa popolare. Audizione formale, Camera Dei Deputati. III Commissione (Affari esteri e comunitari) Seduta del 15 gennaio 2019*, https://www.camera.it/application/xmanager/projects/leg18/attachments/upload_file_doc_acquisiti/pdfs/000/000/642/Contributo_prof._Curti_Gialdino.pdf (dostęp: 25 września 2021 r.).
- Doktor-Bindas K., *Pytanie prejudycjalne w praktyce orzeczniczej włoskiego Sądu Konstytucyjnego*, [w:] *Państwowość konstytucyjna XIX i XX wieku*, red. E. Hull, E. Sokalska, Olsztyn 2015, <http://wydawnictwo.uwm.edu.pl/uploads/documents/czytelnia/emonografie/panstwo.pdf> (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).
- Faraguna P., *Alla ricerca dell'identità costituzionale tra conflitti giurisdizionali e negoziazione politica*, „Costituzionalismo.it” 2016, nr 3.
- Gaca A., Witkowski Z., *Podstawy ustroju konstytucyjnego Republiki Włoskiej*, Toruń 2012.
- Giovannetti T., *Italia*, [w:] *Corti costituzionali e rinvio pregiudiziale alla Corte di giustizia*, red. P. Passaglia, 2017, https://www.cortecostituzionale.it/documenti/convegni_seminari/CC_SS_Corti_costituzionali_rinvio_pregiudiziale_12012010.pdf (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).
- Giurisprudenza costituzionale*, http://leg15.camera.it/cartellecomuni/leg14/RapportoAttivitaCommissioni/testi/14/14_capo4_scho1.htm (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).

- Grasso G., *La disapplicazione della norma interna contrastante con le sentenze della Corte di giustizia dell'UE*, 2016, <https://www.unisob.na.it/universita/facolta/giurisprudenza/age/grasso.pdf> (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).
- Halyna D., *Tożsamość konstytucyjna w acquis constitutionnel Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej: sprawa Taricco*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2018, nr 7.
- Jabłoński M., Jarosz-Żukowska S., *Kontrola konstytucyjności prawa pochodnego UE w trybie skargi konstytucyjnej i pytań prawnych*, Wrocław 2015, http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/64522/PDF/o3_M_Jablonski_S_Jarosz_Zukowska.pdf (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).
- Kustra A., *The first preliminary questions to the Court of Justice of the European Union referred by Italian Corte Costituzionale, Spanish Tribunal Constitucional, and French Conseil Constitutionnel*, „Comparative Law Review” 2013, vol. 16.
- Rapporti tra ordinamento interno e dell'UE*, http://leg15.camera.it/cartellecomuni/leg14/RapportoAttivitaCommissioni/testi/14/14_capo4.htm (dostęp: 16 stycznia 2022 r.).
- Schmid C.U., *All Bark and No Bite: Notes on the Federal Constitutional Court's 'Banana Decision'*, „European Law Journal” 2001, nr 1.
- Szwed M., *Czy z prawa UE może wynikać obowiązek odmowy stosowania przez sąd karny korzystnych dla oskarżonego zasad przedawnienia?*, <https://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2018/08/TSUE-orzeczenia-C-105-14-i-C-42-17.pdf> (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).
- Urbaniak M., *Sąd Konstytucyjny w Republice Włoskiej*, Toruń 2019.
- Wawrzyniak J., *Opinia w sprawie kognicji Sądu Konstytucyjnego Republiki Włoskiej w zakresie prawa wtórnego UE*, „Zeszyty Prawnicze” 2011, nr 2(30), [https://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/o/C2DCoCCE5A778B12C1257A33002F7FC8/\\$file/Strony%20ood%20ZP_2\(30\)-2.pdf](https://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/o/C2DCoCCE5A778B12C1257A33002F7FC8/$file/Strony%20ood%20ZP_2(30)-2.pdf) (dostęp: 2 stycznia 2022 r.).
- Wójtowicz K., *Wpływ procesu integracji europejskiej na krajowe organy sądowe*, „Toruńskie Studia Polsko-Włoskie” 2013, t. 9.